

ТИПИ ГЕНІТИВНИХ МОДЕЛЕЙ ПРИ ЗАПЕРЕЧЕННІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – I ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті виявлено і проаналізовано синтаксичні конструкції "не + Gen_{об'єкта дії}" при дієсловах КФД у пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. Відповідно до позиції об'єкта дії виокремлено вісім типів цих моделей.

Ключові слова: родовий відмінок при запереченні, синтаксична конструкція, перехідне дієслово КФД.

The article contains an analysis of the use of syntactic construction "not + an genitive" at transitive verbs of specific physical action in the Ukrainian language monuments of the XVI – the 1st half of the XVII centuries. According to the position of the object of the action eight types of this construction are selected.

Key words: genitive case in the case negation, syntactic construction, transitive verbs of specific physical action.

В статье проанализированы синтаксические конструкции "не + Gen_{объекта действия}" при глаголах КФД в памятниках украинского языка XVI – I половины XVII вв. В соответствии с позицией объекта действия выделено восемь типов этих моделей.

Ключевые слова: родительный падеж при отрицании, синтаксическая конструкция, переходный глагол КФД.

Родовий відмінок при запереченні мовознавці досліджували в діахронії, зокрема О. Зарудняк простежив це явище в ділових документах української мови XIV–XVII ст. [3], Г. Павловська — у пам'ятках російської [7] та Є. Карський — у пам'ятках білоруської мов [4] тощо.

Мета нашої розвідки — виявити та проаналізувати типи синтаксичних моделей "не + Gen_{об'єкта дії}" у конструкціях із дієсловами конкретної фізичної дії (КФД), які зафіксовані в пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. за Картотекою "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів).

В українських пам'ятках із діловодства XIV–XVII ст. керування при запереченні, на думку О. Зарудняка, "допускало обидва варіанти — знахідний та родовий відмінок — і здається, без будь-якої переваги того чи іншого з них. Порядок слів мало впливав на диференціацію відмінків" [3, с. 133]. У пам'ятках білоруської мови при запереченні переважно вживали родовий відмінок, іноді — знахідний або акузатив і генітив одночасно [4, с. 409–410]. Натомість пам'ятки російської мови XVI ст., як зазначила Г. Павловська, фіксують послідовне використання родового відмінка в заперечних реченнях за таких умов: а) якщо **не** вжито при перехідних дієсловах; б) якщо об'єкт залежить не безпосередньо від особового дієслова із запереченням, а від інфінітива, який залежить від цього дієслова [7, с. 235–236]. Щодо акузатива, то його вживання носило спорадичний характер [там само, с. 238]. Значну кількість генітивних конструкцій із часткою **не** (порівняно з акузативними¹) виявлено також і в мові українських пам'яток XVI – I половини XVII ст.

У нашому дослідженні за основу беремо класифікацію Є. Тимченка, який виокремив *родовий при особовому дієслові із запереченням* та *родовий при інфінітиві, що залежить від особового дієслова із не чи без заперечення, але має заперечне значення* [10, с. 156–160].

Отже, у пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. фіксуємо:

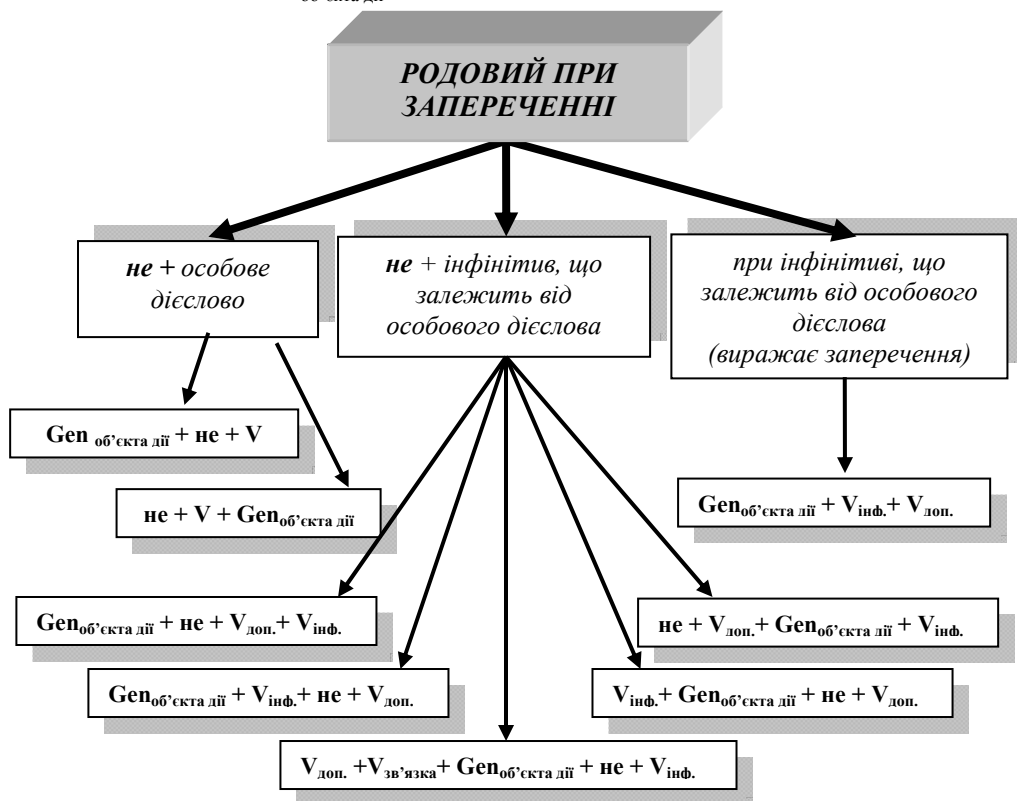
1. Родовий при особовому дієслові із запереченням.
2. Родовий при інфінітиві, що залежить від:
 - а) особового дієслова із часткою **не**;
 - б) особового дієслова без частки **не**, яке виражає заперечення.

Відповідно до позицій об'єкта дії виокремлюємо вісім типів синтаксичних моделей (*див. схему*):

- **Gen**_{об'єкта дії} + **не** + **V**;
- **Gen**_{об'єкта дії} + **не** + **V**_{доп.} + **V**_{інф.};
- **Gen**_{об'єкта дії} + **V**_{інф.} + **не** + **V**_{доп.};

¹ Детально про акузативні конструкції при запереченні див.: Рим'як О. Знахідний відмінок при запереченні у граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера / Ольга Рим'як // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби : тези доповідей Міжнар. наук. конф., (Чернівці, 19–21 лютого 2009 р.) / [ред. кол. : С. В. Мельничук, Т. В. Марусик та ін.]. – Чернівці : Місто, 2009. – С. 75–76; Рим'як О. Акузативні конструкції при запереченні в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. / Ольга Рим'як // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : [зб. наук. праць] / відп. ред. І.В. Сабадош. – Ужгород : Говерла, 2009. – Вип. 13. – С. 108–110.

- **Gen**_{об'єкта дії} + **V**_{інф.} + **V**_{доп.};
- **V**_{інф.} + **Gen**_{об'єкта дії} + **не** + **V**_{доп.};
- **V**_{доп.} + **V**_{зв'язка} + **Gen**_{об'єкта дії} + **не** + **V**_{інф.};
- **не** + **V**_{доп.} + **Gen**_{об'єкта дії} + **V**_{інф.};
- **не** + **V** + **Gen**_{об'єкта дії}.

1. Родовий при особовому дієслові із запереченням

1.1. *Модель Gen об'єкта дії + не + V.* У пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. виявляємо конструкції, для яких характерне вживання об'єкта дії в *препозиції* до простого присудка із заперечною часткою *не* (дієслова зі значенням 'здійснювати конкретні види діяльності', 'створювати об'єкт' та 'руйнувати об'єкт'; рідше — 'пошкоджувати об'єкт').

Найчисельнішими є ці синтаксичні моделі в діловодстві: **коли вы ты(χ) знаме(н) свон(χ) с того сосо(н)я не вытешете...**

тогда... заплатите вины (Овруч, 1513 ЦДІАК 220, 1, 4)²; в скале **во(ды) не добито** (1552 ОВін.З. 130 зв.); а водѣ те(ж) маеть та(к) де(р)жати яковы ве(р)хнего **мына не затопити** (1566 ВЛС 82); панъ Борис... ꙗ Володимери того **полгак не выстрелитъ** (Луцьк, 1583 АрхЮЗР 8/III, 375); **книг новых з вымыслов своих не доуквали** (Берестя, 1591 ППФ 104); въ полю **збожя не засиялъ** (Луцьк, 1604 АрхЮЗР 6/I, 295); шпитал,... **которого козак не допустошили**, сам его ми.л остатъка допустошил (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/VI, 264) та ін.

Такий тип синтаксичної моделі був характерний і для творів конфесійної літератури: **запечатѣ(и) шго мовили се(м) громо(в) а того не пиши** (XVI ст. КА 622–623); царь... **закликавъ на Ниневин,... що бы не пасли,... воды не пили** (XVI ст. НС 26); **Отецъ нашъ... заповеда намъ... сѣмянъ не сѣяти, ни винограда садити** (Височани, 1635 УЄ № 62, 9); **божса божѣмъ жебы лю(д)... каменіемъ его не повилъ** (поч. XVII ст. Проп. р. 25–25 зв.); **слнце... завше пали(т), себе самого не палачи, и свѣти(т) себе не гасачи** (поч. XVII ст. Проп.р. 263 зв.); **вина претѣ нехай не пютъ** (Київ, 1637 УЄ Кал. 95–96) тощо.

Чимало таких конструкцій репрезентовано й у хроніках (бо(л)ше(и) свѣта потопо(м) **не залива(ти) ани лю(д)ского народѣ водою такъ скоро гѣвити** (1582 Кр.Стр. 20 зв.); **вѣры не здѣравилн, книгъ... не знищевали** (Львів, поч. XVII ст. Крон. 157 зв.); **трвалъ есмь на горѣ м.. дніи и ноци хлѣба не вѣдаючи, и воды не пїючи** (серед. XVII ст. Хрон. 152)) та літописах (**абы рѣс(и) по(д)да(и)ны(х) свои(х) не гѣвили** (серед. XVII ст. ЛЛ 180) та ін.). Натомість у текстах полемічної літератури спостерігаємо лише поодинокі випадки вживання об'єкта дії в препозиції при запереченні: **и ано и мѹхи бедное не задавлено!** (Вільна, 1599 Ант. 919); **раховитѣве вина не пили, ро(л) не сѣли, и домо(в) не вѣдовали** (Київ, бл. 1619 О обр. 173); **книжки таковыи выдаютьъ, въ которыхъ правды и справедливости не пишѹчи**, едно вымысли (Київ, 1621 Коп.Пал. 317).

² Повні назви пам'яток української мови XVI – I половини XVII ст. див. за виданням: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел / уклад. : Д. Гринчишин, М. Чикало. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1994. – 328 с.

1.2. Модель **не + V + Gen_{об'єкта дії}** У джерелах досліджуваного періоду фіксуємо конструкції, у яких об'єкт дії знаходиться в *постпозиції* до предиката із часткою *не*. Функцію простого присудка виконують дієслова ЛСП із загальним значенням 'здійснювати конкретні види діяльності', рідко — ЛСР, що позначають *створення об'єкта* та *руйнування об'єкта*.

Синтаксична модель **не + V + Gen_{об'єкта дії}** найповніше представлена в текстах полемічної літератури: **отець нашъ... заповеда намъ не пити вина** (Супрасльський монастир, 1580 Пис.пр.лют. 150); **не запалють тежъ свечи** и не крываютъ ее подъ спудъ (Вільна, 1599 Ант. 643); **не пасемо вѣры** вашой (1603 Пит. 103); **Забѣгли они митрополитѣ, абы не звыралъ собору** (Львів, 1605–1606 Перест. 29); **не палить горачесть тѣла** (Острог, 1607 Лѣк. 44); **кто не поживаєт тѣла** Сына человеческого и **не пьет крове** его, живота вѣчного в собѣ не маєт (Львів, 1605–1606 Перест. 55); **котори не пили с келиха златого, трѣтизны и мерзости** (Почаїв, 1618 Зерц. 64 зв.) та ін.

Твори конфесійної літератури XVI – I половини XVII ст. також репрезентують аналізований тип моделі: **если не будете исти тѣла** с.на ч.лчо(г.) и **пити крове** его живота не маєте в^ѣ собѣ (Вільна, 1596 З. Каз. 92); **изъ скоты, изъ волы, изъ теляты, що бы не или ничего** (XVI ст. НС 26); **назвуть не зедай всего** (к. XVI ст. Розм. 11); **не переписуй ани перемалов вѣй справъ и оухваля** страшной... таемницѣ (поч. XVII ст. Проп.р. 149); **не пий воды** (Київ, 1625 Кіз.Н. 201); **добро естъ ч.ковн не жсти мяса, и не пити вина** (Височани, 1635 УЄ № 62, 9); **не гаси своеѣ горливости кѣ Ц.ркви Восточной** (Київ, 1637 УЄ Кал. 7) тощо.

Зрідка такі конструкції трапляються в текстах художньої літератури (**не замрѣжайте ж очій** свои(х) (Острог, 1599 Кл.Остр. 226); **в превратности не пасешъ гды стада** своего (Київ, 1632 Євх. 298)), хроніках (**не... розливайте крови** брата своего (серед. XVII ст. Хрон. 60); **Не... будете стричъ волосовъ** (серед. XVII ст. Хрон. 123); **не... выстрѣли(т)** на не(го) **стрѣлы** (серед. XVII ст. Хрон. 346)) та в ділових документах (**але пожиткѣ з ви(н)ни(ц) тыхъ мало не вытискають вина** (Київ, 1552 ОКЗ, 42); **повиноватьство ихъ ъ замкѣ самымъ не рѣв(л)ать(!) хоромовъ** (Луцьк, 1552 ОЛЗ 174)).

2. Родовий при інфінітиві, що залежить від особового дієслова із заперечною часткою *не*

2.1. У текстах аналізованих пам'яток XVI – I половини XVII ст. фіксуємо синтаксичні конструкції, у яких виявляємо об'єкт дії в *препозиції* до складеного дієслівного присудка (форму інфінітива мають дієслова ЛСП із загальним значенням 'здійснювати конкретні види діяльності', рідко — ЛСР, що позначає руйнування об'єкта).

а) модель *Gen*_{об'єкта дії} + *не* + *V*_{доп.} + *V*_{інф.} Цей тип найчисельніше представлено в діловодстві: **БЫДЛА И ШВЕЦ** подданым своимъ **НЕ ВЕДЕА** тамъ **ПАСТВИТИ** (Краків, 1539 AS IV, 194–195); **РЫБЫ** наши люди в ставкѣ **НЕ МАЮТЬ ЛОВИТИ** (Звиняча, 1549 AS VI, 97); той кучарце... не дозволиа, и не толко хлеба ести, але **ВОДЫ ПИТИ НЕ КАЗАЛ ДАТ** (Луцьк, 1564 АрхЮЗР 8/III, 92); **РЕЧЕЙ ТЫХЪ** мы **НЕ МОГЛИ ПЕРЕПИСАТЬ** (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/I, 90) та ін.

Модель *Gen*_{об'єкта дії} + *не* + *V*_{доп.} + *V*_{інф.} не характерна для інших стилів мови пам'яток окресленого періоду; лише поодинокі випадки використання спостерігаємо в Євангеліях (**законъ... Мѡисеовъ кождого, который вы блюзнѣрство на Б.а мовилъ, не кажетъ живити** (Київ, 1637 УЄ Кал. 110–111));

б) модель *Gen*_{об'єкта дії} + *V*_{інф.} + *не* + *V*_{доп.}. Конструкції такого типу фіксують пам'ятки ділового жанру: **ино мы товѣ очевидно рассказали,...** абы еси **ДВОРИЩЪ И ВЫГОНОВЪ** нхъ **ПАХАТИ НЕ ДАВАЛЪ** (Вільна, 1523 АЮЗР II, 132); **которыи тыхъ поль пахати не будуть,** тыи десетинны давати не повинни (Вільна, 1546 АрхЮЗР 8/V, 42); подданымъ дей нашимъ того вживати, **поль орати, пахати... не допускають** (Луцьк, 1565 АрхЮЗР 6/I, 53); я для него всего **мѣста выстинать не кажу** (Житомир, 1640 АрхЮЗР 6/I, 528) та ін.

Поодинокі випадки засвідчено в полемічній літературі, зокрема у "Палінодії" З. Копистенського: **васъ выгяти и въ пещь огнистый вкнѣти не розказалъ** (Київ, 1621 Коп.Пал. 807).

2. У текстах пам'яток української мови досліджуваного періоду фіксуємо також уживання об'єкта дії при запереченні між головним і допоміжним дієсловом у складеному присудку:

а) модель *не* + *V*_{доп.} + *Gen*_{об'єкта дії} + *V*_{інф.}. У джерелах XVI – I половини XVII ст. подекуди трапляються конструкції, у яких об'єкт дії знаходиться у *препозиції* до головного дієслова складеного присудка (виражений дієсловами ЛСП із загальним значенням

‘здійснювати конкретні види діяльності’, рідко — ЛСР, що позначають створення об’єкта та пошкодження об’єкта).

Аналізовану синтаксичну модель спостерігаємо в діловодстві: **БОЛРЕ... НЕ ДАЮТЬ ЗЕМЛЬ СВОИХЪ КНЯЗЮ РОЧОВНИЦКОМУ ПАХАТИ И СЕНОЖАТЕЙ КОСИТИ** (Краків, 1510 AS III, 72); **НЕ СМЕЕТЪ ЖАДЕНЪ ИМЕНИ СВОЕГО НАПИСАТИ** (1600 ЦНБ 476 П/1736, 46 зв.); **ЕСТЛИ БЫ ХТО В ГОЛО(Д) ЧЕЛЮДЬ СВОЮ... ВЫБИ(Л) З ДОМУ ПРО(Ч) НЕ ХОТЯЧИ И(Х) КО(Р)МИТИ** (1566 ВЛС 96 зв.).

Незначну кількість фіксацій **не + V_{доп.} + Gen_{об’єкта} дії + V_{інф.}** репрезентовано лише в текстах полемічної літератури: **ЦЕРКОВЪ СВЕТА ВОСТОЧНАЯ... НЕ ЗВЫКАА ЧЕЛОВѢКА, РАЗЪ ОКРЕЩОНОГО... ПЕРЕКРЕЩИВАТИ** (Вільно 1608 Гарм. 196) та в хроніках: **НЕ ДОПЪСТИЛА ИХЪ ПТАХУМЪ ДРАПАТЬ** (серед. XVII ст. Хрон. 76 зв.);

б) синтаксичну модель ускладненого типу **V_{доп.} + V_{зв’язка} + Gen_{об’єкта} дії + не + V_{інф.}** вдалося виявити тільки в пам’ятці полемічної літератури, зокрема у творі "Апокрисисъ": **ПОВИНИ БУДЕМО ДОСТОЕНСТВЪ... ТАК РИМСКОГО, ЯКО И ГРЕЧЕСКОГО ЗАКОНЪ... НЕ... ЗАТАМАТИ** (Острог, 1598–1599 Апокр. 21), хоча це не заперечує факту вживання її в інших неаналізованих текстах української мови XVI – I половини XVII ст.;

в) модель **V_{інф.} + Gen_{об’єкта} дії + не + V_{доп.}**. Тип синтаксичної моделі, у якій об’єкт дії знаходиться у *постпозиції* до головного дієслова складеного присудка, виявляємо в пам’ятках конфесійної літератури (**ИЗВЯЗАТИ НАСЪ... НЕ МОЖЕ ДІАВОЛЬ** (XVI ст. НС 74); **ДОПИСАТИ ЕИ ДО КО(Н)ЦА НЕ СМЪЕ** (серед. XVII ст. Кас. 39)) та ділового жанру (**ГРЕ(В)ТИ И ПРАТАТИ СЕНА ТОГО НЕ ПОВИ(Н)НИ** (1552 ОВін.3. 134 зв.)).

За нашими спостереженнями, тексти пам’яток XVI – I половини XVII ст. не фіксують конструкцій, у яких об’єкт дії при запереченні знаходився б у постпозиції до складеного присудка.

3. Родовий при інфінітиві, що залежить від особового дієслова без частки не, яке означає заперечення.

У джерелах окресленого періоду репрезентовано синтаксичну модель **Gen_{об’єкта} дії + V_{інф.} + V_{доп.}**. Такі конструкції (зумовлені саме семантикою допоміжного дієслова) виявляємо при лексемах із загальним значенням ‘здійснювати конкретні види діяльності’ у пам’ятках із діловодства: **ПОДДАНЫМЪ ДЕЙ НАШИМЪ ТОГО ВЖИВАТИ, ПОЛЬ ОРАТИ, ПАХАТИ... ЗАБОРОНЯЮТЬ** (Луцьк, 1565 АрхЮЗР 6/1, 53); а

УВСА... мнѣ ПОЖАТИ и єго звести, яко моего вла(ст)ного, ЗАБОРОНИ(Л) (Житомир, 1584 АЖМУ 97); абы овъ предсявзяття своего суперседовалъ и КВАЛЪТЪ ЧИНИТИ ПЕРЕСТАЛ (Луцьк, 1647 АрхЮЗР 1/VI, 812) та полемічної літератури, зокрема у творах З. Копистенського "Палінодія" (законъ Божій... людемъ дѣховнымъ..., УСОВЪ ГОЛИТИ ЗАКАЗАЛЪ (Київ, 1621 Коп.Пал. 794)) і К. Транквіліона "Перло Многощѣнное" (абыса зъ Б.гомъ Творцемъ своимъ поє(д)нали, и грѣхувъ творити н.нѣ прѣстали (Чернігів, 1646 Перло 52 зв.)).

Зауважмо, що на підставі вибірки із Картотеки "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.", яка репрезентує усю територію українського мовного континууму, генітивні конструкції при запереченні широко представлені в діловодстві та полемічній літературі, рідко — у пам'ятках конфесійної та художньої літератури, хроніках і літописах (переважно з Волині, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, Вінниччини, Чернігівщини, Тернопільщини, Львівщини та Закарпаття; також із території сучасних Білорусі, Литви, Польщі).

У синтаксичних конструкціях із дієсловами КФД, зафіксованими в українських пам'ятках окресленого періоду, виявляємо закономірну заміну акузативної форми іменників, що виконують функцію об'єктної синтаксеми, на генітивну при аналізованих лексемах із запереченням:

<p>мяса (мн.) їдять велішь сєно косити</p> <p>ялъ еси хлѣвъ паслъ стадо выстрель стрілу</p> <p>гоналъ оусы и буроды (мн.)</p> <p>справы пошарпали встроѣже волосы было пасѣт</p> <p>учинирибѣмъ винни</p> <p>млынъ зопсовано жати, косити сєно было винни</p>	<p>не ѡсти маса не велѣлъ сѣна косити</p> <p>хлѣва не їдаючи не пасешъ стада не выстрѣлитъ стрѣлы усовъ голити заказалъ; ани бороды голить бѣдете не переписѣи ани перемаловъ^з вѣи</p> <p>справѣ не бѣдете стрѣчь волосовъ былаа не велѣа пасѣтти книг не доукваали; не оубы не мають ловити зпнщевали</p> <p>млына не затопити; не подтопиа гребти и прѣтати сєна не повинни</p>
--	---

На підставі цих спостережень можна зробити висновок, що вже в пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст. представлено продуктивність родового відмінка в заперечних конструкціях із перехідними дієсловами КФД і заміну знахідного об'єкта на родовий об'єкта при запереченні. Однак для сучасної української мови при дієсловах із заперечною часткою *не* помітна тенденція взаємозаміни акузатива та генітива, оскільки непоодинокі випадки використання знахідного відмінка засвідчено в літературних творах [1, с. 20–26] та в повсякденному мовленні, хоча літературною нормою є вживання при запереченні *родового відмінка* замість *знахідного* при перехідних дієсловах без частки *не*. Натомість в граматиках білоруської мови висловлено різні погляди: одні вчені вважають, що при запереченні можливий і родовий, і знахідний відмінки [5, с. 221; 12, с. 46; 6, с. 64], інші — тільки родовий [9, с. 69]. Щодо російської мови, то традиційна граматика, починаючи від М. Ломоносова, вважала літературною нормою лише генітив у заперечних конструкціях. Однак сучасні дослідження вказують на те, що знахідний відмінок при запереченні витісняє генітивні конструкції, оскільки мовознавці наголошують на: а) обов'язковому вживанні родового відмінка; б) обов'язковому вживанні знахідного відмінка; в) факультативному вживанні родового та знахідного відмінків [11, с. 562–563; 2, с. 415–418; 8, с. 294–297].

1. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1971. – 110 с.

2. Габучан К.В. Отрицание в структуре простого предложения и при его распространении / К.В. Габучан // Русская грамматика : Т. II. Синтаксис / [ред. кол. : Н.Ю. Шведова (глав. ред.), Н.Д. Арутюнова и др.]. – М. : Наука, 1980. – С. 402–418.

3. Зарудняк О.А. Безприменникові придієслівні конструкції з родовим відмінком в українських пам'ятках ділового письменства XIV–XVII ст. / О.А. Зарудняк // Наукові записки Ізмаїльського пед. ін-ту. – Ізмаїл : Ізмаїльський пед. ін-т, 1962. – Вип. 3. – С. 119–137.

4. Карский Е.Ф. Белорусы : Язык белорусского народа / Е.Ф. Карский. – Вып. 2 : Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке ; Вып. 3 : Очерки синтаксиса белорусского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 518 с.